

АСЕРТИВНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС ДОРΟΣЛОГО В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ

ASSERTIVENESS AS A PERSONAL RESOURCE OF AN ADULT IN THE CONDITIONS OF THE SOCIAL CRISIS

У статті розкрито поняття соціальної кризи як складної ситуації, коли виникають серйозні проблеми у суспільстві, спричинені різними факторами, що впливає на життя людей, їхнє соціальне становище, благополуччя і вимагає швидких та ефективних дій для вирішення проблем та покращення ситуації у суспільстві. З'ясовано, що асертивність – це комплексна характеристика впевненої та прямолинійної у спілкуванні з іншими людиною, яка чесно й доречно виражає свої почуття, погляди, потреби, здатна в соціально прийнятний спосіб ефективно відстоювати чи наполягати на своїх правах та позиціях, не порушуючи моральних прав іншої людини. Проаналізовано та висвітлено вплив пандемії COVID-19 та воєнного стану (як складників соціальної кризи) на вищу освіту в Україні, який позначився як на позитивних, так і на негативних змінах, зокрема таких: зменшено фінансування освіти та вартості навчання; проблеми з доступом до бібліотек, інтернету, відсутність необхідного обладнання для навчання через окупацію територій, зруйновані міста, тривоги; використання дистанційних методів навчання; запровадження системи змішаного навчання; розвиток онлайн-курсів тощо. Здійснено онлайн-опитування викладачів і студентів закладів вищої освіти та виявлено, що причинами зниження асертивності в умовах соціальної кризи є такі: перехід до дистанційного навчання, емоційне перевантаження, фінансовий тиск, виклики у проведенні досліджень (серед викладачів); емоційне неблагополуччя, обмеження доступу до різних видів ресурсів для навчання, фінансові труднощі, соціальна ізоляція тощо (серед студентів). На основі результатів дослідження виявлено такі чинники збереження та розвитку асертивності як особистісного ресурсу дорослих в умовах пандемії та воєнного стану: навчання студентів продуктивним навичкам комунікації; створення групи підтримки, групові бесіди; самопідтримку; самодисципліну; самопізнання; позитивне мислення; організацію та проведення досліджень; професійну психологічну допомогу; щоденну практику асертивних навичок тощо.

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, вплив, військовий стан, особистісний ресурс, пандемія, потенціал, соціальна криза, чинники.

The article reveals the concept of a social crisis as a complex situation caused by external factors that affect people's lives, their social situation, well-being; requires quick and effective actions to solve or improve the situation in society. It was found that assertiveness is a complex characteristic of a person who is confident and sincere in communicating with others, honestly and appropriately expresses his experiences and views; able to defend their rights and positions in a socially acceptable way, without violating the moral rights of another person. In the article was analyzed and highlighted the impact of the COVID-19 pandemic and martial law (as components of the social crisis) on higher education in Ukraine, which has affected both positive and negative changes, including: reduced funding for education and increased tuition fees; difficulty in accessing library collections, the Internet, lack of necessary equipment for learning due to the occupation of territories, destroyed cities, anxiety; use of distance learning methods, etc. An online survey of teachers and students of higher education institutions was conducted and it was found that the reasons for the decrease in assertiveness in the context of the social crisis among teachers are: the transition to distance learning, emotional overload, financial challenges in conducting research; among students – emotional distress, limited access to various types of educational resources, financial difficulties, social deprivation, etc. Based on the results of the study, the following factors have been identified to preserve and develop assertiveness as a personal resource for adults in a pandemic and martial law: teaching students productive communication skills; creating support and self-support groups, group conversations; developing self-discipline; self-knowledge; positive thinking; organizing and conducting research; professional psychological assistance; and an assertive skills workshop.

Key words: assertiveness, assertive behavior, influence, martial law, personal resource, pandemic, potential, social crisis, social deprivation, self-help groups.

УДК 159.947:159.944.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.28>

Ніколаєв Л.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Войтенко О.В.

магістр психології,
аспірантка кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність дослідження. У вересні 2015 р. під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН прийнято документ «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Україна приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку, «визначила цілі та завдання для сталого соціального прогресу, спрямованого на подолання бідності, зменшення нерівності та поліпшення стану здоров'я і добробуту, освіти, гендерної рівності, чистої води та санітарії, доступу до гідної праці та економічного

зростання. Однак, починаючи з лютого 2022 р., політичний порядок денний України визначається війною» [8, с. 20]. Соціальна криза, що спричинена економічними, політичними, екологічними та іншими проблемами, створює серйозні виклики для людей у всіх сферах життя. За таких обставин важливо зберігати асертивні навички, тобто бути відповідальним, самостійним, впевненим, здатним ефективно взаємодіяти, вирішувати конфлікти, зберігати психологічний комфорт, впевненість, захищати свої права та інтереси без порушень при

цьому прав інших людей. Для викладачів та студентів закладів вищої освіти (ЗВО) уміння бути асертивним важливо не лише на індивідуальному рівні, а й для суспільства в цілому, адже асертивні особистості сприяють побутові здорових взаємовідносин, покращують комунікацію та сприяють розвитку соціальної солідарності. Як особистісний ресурс асертивність впливає на самовизначення, самоповагу, психологічне благополуччя, стійкість та витримку. Вона є важливою складовою частиною емоційного інтелекту та успішної комунікації, що посилює її цінність у сучасних умовах військового стану. Усе це допомагає дорослим (зокрема, викладачам та студентам ЗВО) успішно протистояти стресу та неспокою, зберегти емоційний баланс та позитивно впливати на оточуючих, що актуалізує дане дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним із дослідників, хто почав вивчати асертивність, був американський клінічний психолог Е. Солтер. Вагомий внесок у дослідження асертивності зроблено американським психологом і психотерапевтом Р. Альберті. У працях сучасних вітчизняних науковців розкрито різні аспекти феномену асертивності. Методологію, розвиток методів тренування асертивних навичок, процес формування асертивної поведінки тощо досліджують Г. Бал, Ю. Бойко-Бузиль, О. Бондаренко, Л. Марчук, С. Медведєва, В. Мойсеєнко, В. Семиченко, Т. Яценко та інші вчені.

Мета статті – проаналізувати вплив соціальної кризи на вищу освіту в Україні, виявити чинники збереження та розвитку асертивності як особистісного ресурсу викладачів і студентів ЗВО в умовах пандемії та військового стану.

Виклад основного матеріалу. Життя сучасної дорослої людини наповнене великим потоком подій, інформації, швидкими змінами практично у всіх сферах життя, що породжує стреси, емоційні збої, тривоги тощо. Гуманітарна криза як складова частина соціальної ситуації та воєнний конфлікт посилюють тиск на психологічне здоров'я особистості. Соціальна криза – це стан, коли чинні соціальні норми, цінності та інституції не здатні забезпечити ефективне функціонування суспільства, що може бути спричинено різними факторами, такими як економічні проблеми, військові конфлікти, політична нестабільність, конфлікти між різними групами населення, криза цінностей або екологічні проблеми [10]. Ми розглядаємо соціальну кризу через призму пандемії COVID-19 і повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. В. Злишков і С. Лукомська [4], досліджуючи соціальну та особистісну мілітарну ідентичність українців в умовах війни, доводять, що під час травми важливого значення набуває консолідація,

яка позначилася на готовності людей допомагати іншим. «Ця ж траєкторія також була очевидною у відповідь на кризу COVID-19, де відчуття «ми всі у цьому разом» забезпечує платформу для солідарності з боку тих, хто постраждав від вірусу, а також для співчуття, альтруїзму з боку тих, кому доручено піклуватися про них; <...> безперервність соціальної ідентичності відіграє ключову роль у збереженні психологічного благополуччя в контексті зміни життя <...> відчуття важливості «нас» і «нашої справи» (наприклад, яке можуть відчувати політичні активісти чи військовослужбовці) сприяє успішному проживанню травми, адаптації до неї» [4, с. 33]. Криза викликає потребу в мобілізації внутрішніх ресурсів для протистояння невизначеності та швидкої соціальної адаптації. Важливим елементом успішного функціонування людини в сучасному світі є її особистісний ресурс – внутрішній потенціал, що допомагає досягати цілей, пристосовуватися до змін та ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем. Одним із ефективних особистісних ресурсів є асертивність, збереження і розвиток якої сприяє емоційному балансу, покращенню комунікації, якості міжособистісних взаємин, підвищенню самооцінки, конструктивному вирішенню конфліктів, успіхам у професії тощо.

У контексті даного дослідження ми вивчаємо вплив соціальної кризи на вищу освіту в Україні, причини зниження та чинники збереження й розвитку асертивності як особистісного ресурсу дорослих – викладачів та студентів ЗВО – в умовах військового стану та пандемії, яка йому передувала. Ця криза поставила перед системою вищої освіти багато викликів. Війна призвела до масового переміщення населення, руйнування житла, інфраструктури, освітніх закладів. Загострилися проблеми забезпечення медичною допомогою та іншими гуманітарними потребами людей тощо. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, на травень 2022 р. за кордон виїхало понад 23000 педагогів і понад 600000 учнів/студентів, кількість яких постійно змінювалася [9]. Статистика від МОН України на 24 лютого 2024 р.: пошкоджено 5467 закладів освіти і 440 наукових установ, зруйновано 387 закладів освіти і 63 наукові установи, відбудовано 565 установ, доступно 22453 укриття, працює 165 освітніх центрів [1]. З ініціативи ООН Центром сталого миру та демократичного розвитку у 2023 р. проведено дослідження «Оцінка впливу війни на людей» [8]. Пошкодження інфраструктури негативно вплинуло на інклюзивність та доступність послуг, створивши проблеми з доступом до послуг охорони здоров'я, особливо для груп населення, які перебувають у вразливому становищі. Зазначимо, що викладачі та студенти можуть

бути представниками як мінімум 2–3 цільових груп, наприклад: викладач + внутрішньо переміщена особа (ВПО) + інклюзія/ветеран + літня людина або ж студент + звільнений в запас військовослужбовець тощо. Згідно з опитуванням, проведеним ПРООН та Міністерством цифрової трансформації, за останній рік частка тих, хто належить принаймні до однієї вразливої групи, зросла з 34% до 45%. Це зростання відбулося насамперед серед ВПО (їхня частка зросла з 2% до 14%), осіб з інвалідністю (з 8% до 10%) [8]. Систематичне жорстоке бомбардування інфраструктури України, включаючи й науково-освітні установи, поглибило кризові явища в системі вищої освіти і часткової її відсутності, а місцями й тотальної неможливості застосування традиційних методів навчання. «Заклади вищої освіти, що знаходяться у відносно безпечних регіонах країни, не в змозі готувати фахівців потрібного профілю у необхідних обсягах. Переведення ЗВО з фактично знищених територій на нове місце також не вирішує проблему, оскільки це займає багато часу, потребує значних матеріальних ресурсів, а також далеко не всі викладачі та допоміжні працівники спроможні переїхати і одразу включитися у роботу» [5, с. 8].

Зміни, які відбуваються в системі вищої освіти в період останніх років (через пандемію та війну), аналізують науковці Київського університету імені Бориса Грінченка [2]. За результатами опитування восени 2020 р. 61,2% студентів і 70,7% керівників ЗВО визнали, що порівняно з 2019 р. якість надання освітніх послуг у ЗВО в період пандемії зросла. За даними на 2021 р., на думку керівників ЗВО, якість надання послуг збільшилася до 90% [2, с. 31]. Війна вплинула на три категорії представників системи вищої освіти – студентів, викладачів та персонал ЗВО. Цей вплив відрізняється залежно від місця їхнього перебування та ситуації, в якій вони опинилися, а саме: залишилися в Україні, виїхали за кордон чи залишилися на тимчасово окупованих територіях [2]. Згідно з онлайн-опитуванням студентів, викладачів та персоналу українських ЗВО, які залишилися в Україні, 97,8% відзначили погіршення психоемоційного стану зі скаргами на депресію (84,3%), виснаження (86,7%), самотність (51,8%), нервозність (84,4%). Студенти повідомляли в опитуванні про виснаження, почуття самотності, нервозності та гніву [2, с. 10]. Отже, можемо зробити висновок, що стрес, тривоги, психологічний дискомфорт, невпевненість, часткова або й повна соціальна ізоляція (відсутність доступу до медичних послуг, інтернету, можливості спілкування з рідними тощо) не сприяли не тільки розвитку асертивних навичок, а й їхньому збереженню, оскільки в таких умовах досить важко знаходити ресурси для відновлення навчання і для

ефективного навчання чи забезпечення якісного навчального процесу.

Сьогодні війна, на жаль, продовжується, і нагальні проблеми з безпекою, наданням якісної освіти в умовах тривоги і часткової/повної відсутності аудиторних занять тощо потрібно вирішувати щодня. На нашу думку, є сенс проаналізувати досвід організації навчання в ЗВО періоду 2019–2021 рр. та визначити чинники, які впливали на продуктивність діяльності вищої освіти. Так, О. Діра, В. Корнят та Л. Чередник [6] зазначають, що під час пандемії COVID-19 проблема навчання частково була вирішена за рахунок дистанційної форми, пізніше – змішаної з послабленням карантинних заходів. Змішане навчання поєднує реальну аудиторію з віртуальною для більш персоналізованого та ефективного навчання. Його переваги включають свободу, гнучкість, індивідуальність, мобільність, самостійний вибір темпу навчання, залучення більшої кількості людей різного віку, легке формування віртуальних спільнот для обговорення проблем, можливість взаємодіяти, ділитися досвідом та інформацією [6]. За даними опитування студентів, проведеного на базі Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного університету біоресурсів і природокористування України з метою визначити роль викладача під час змішаного навчання, більшість респондентів вважає, що «основна мета викладача – не оцінити студента на іспиті, а активно взаємодіяти з ними, відстежувати прогрес та допомагати у разі потреби»; конструктивно вирішувати при потребі конфлікти, допомагати підвищенню самооцінки, впевненості у власних силах тощо [6, с. 195]. На нашу думку, попри те, що в названій праці не вживаються поняття «асертивність» та «асертивна поведінка», йдеться все ж таки про них. Асертивна поведінка – це: 1) вміння ефективно взаємодіяти, вирішувати конфлікти шляхом пошуку компромісів; уміння домовлятися, враховуючи інтереси усіх сторін, ввічливо відмовитися від того, що не підходить, що може бути небезпечним чи неприйнятним, не дозволяючи іншим маніпулювати собою; 2) якість особистості, що проявляється у самоствердженні, свідомому прийнятті вимог інших без власного страху, невпевненості, напруги, іронії; 3) конструктивне партнерство, збереження поваги у найскладніших ситуаціях [3; 7]. Таким чином, роль викладача змінюється. Він грає роль ментора, наставника, фасилітатора. Аналізуючи поняття асертивності, Л. Журавльова та В. Лучків виокремлюють такі її структурні складові частини: світоглядний компонент – активну життєву позицію, творче ставлення до життя, прагнення до саморозвитку, самореалізацію, філософію ненасилля; когнітивний – здатність до рефлексії, адекватність самооцінки, взаєморозуміння; емоційний – співчуття, милосердя,

емпатію; суб'єктні характеристики – потребу у зростанні, розвитку, відповідальність, впевненість; конативні прояви – відстоювання своїх прав, конгруентність мовлення та поведінки, спонтанність; соціально-психологічні характеристики – уміння прийняти похвалу, повагу до інших [3, с. 9].

Для системи вищої освіти війна стала ще одним випробуванням після пандемії. Набутий досвід ковідного періоду сприймається у кризових ситуаціях як перспективний шлях подолання певних проблем. Зокрема, вивчення асертивності як особистісного ресурсу викладача і студента вказує на те, що це можливість не втрачати контроль над ситуацією. Так, Н. Ілляшенко, С. Ілляшенко та Ю. Шипуліна, досліджуючи питання цифрової трансформації освітньої діяльності ЗВО України в умовах війни, дійшли висновку, що «цифрова трансформація освітньої діяльності закладів вищої освіти є перспективним шляхом підготовки фахівців з вищою освітою в Україні. Очевидно, вона має перспективи бути продовженою і в найближчий повоєнний період, крайньою мірою до відбудови матеріальної бази та інфраструктури системи освіти всіх рівнів в Україні. У подальшому цифрові технології освітньої діяльності можуть бути використані для залучення до навчання громадян України з числа тимчасово переміщених осіб, а також громадян інших країн» [5, с. 9].

Таким чином, узагальнивши дані, зазначимо, що пандемія та військовий стан впливають на систему вищої освіти через низку таких істотних змін: зменшення фінансування освіти та збільшення вартості навчання, що, відповідно, матиме негативний вплив на доступність для малозабезпечених студентів; багато викладачів і студентів перебувають за межами України, на окупованих територіях, мають проблеми з доступом до інтернету, у них відсутнє необхідне обладнання для навчання; зменшено попит на одні спеціальності й збільшено на інші, що призводить до оптимізації чи корекції структури ЗВО, обсягів та змісту програм; збільшено використання дистанційних методів навчання та запроваджено е-оцінювання у ЗВО, що «наштовхнуло науковців на думку, що вища освіта рухається до змішаного навчання з (напів)кіберуніверситетами (Cyber University), які реалізовуватимуть освітній процес із частковим використанням онлайн-можливостей. Незважаючи на це, університетські кампуси й надалі будуть важливими як місця соціальної взаємодії та діалогу» [2, с. 29]; важливим напрямом удосконалення освітнього поля є розвиток онлайн-курсів, адже успішно впроваджується громадський проект масових відкритих онлайн-курсів Prometheus із власною онлайн-платформою, аудиторія проекту – сотні тисяч слухачів [9] та ін.

З метою дослідження причин, які вплинули на зниження асертивності, та виявлення чинників збереження й розвитку асертивності як особистісного ресурсу викладачів і студентів ЗВО в умовах пандемії COVID-19 і воєнного стану використано метод онлайн-опитування. Загальна вибірка – 67 осіб: 37 – викладачі вікової категорії 45–55 років; 30 – студенти-магістранти вікової категорії – 22–27 років; географія – 9 областей України. Нами були згруповані відповіді викладачів на основі схожості сенсів. Проаналізуємо результати за низкою показників у 50% і більше. *Перехід до дистанційного навчання* як необхідність і вимогу часу й обставин зафіксував 91% опитаних, що, на нашу думку, пов'язано з необхідністю докласти великих зусиль для пошуку та адаптації до нових технологій, методів викладання та організації онлайн-комунікації зі студентами. Складнощі виникали також і в сенсі забезпечення якості освіти та необхідності підтримувати студентів у віртуальному середовищі, особливо під час воєнного стану, коли з багатьма був майже відсутній зв'язок. 73% респондентів вказали на високе *емоційне навантаження* через страх за власне здоров'я та безпеку, турботу про студентів та їхнє благополуччя, стрес від нестабільності. Ці чинники впливають на вигорання та погіршення психологічного стану. За показником *фінансового тиску* 67% викладачів зазначили, що кризові явища вплинули не тільки на їх фінансові труднощі, а й ЗВО, зокрема фінансування досліджень, зарплату викладачів тощо. *Виклики у проведенні досліджень*: 60% опитаних вважають, що дистанційне навчання ускладнило проведення досліджень та наукових робіт викладачами через обмеження доступу до ресурсів, перерви, а під час війни на довгий час відсутності робочих процесів або зміни пріоритетів університету.

Далі проаналізуємо результати онлайн-опитування студентів-магістрантів на основі систематизації й тематичного групування відповідей з показником більше 50%. *Емоційне неблагополуччя* виокремили 83% опитуваних. Вони зазначили, що соціальна криза викликала у них стрес, тривогу, страх та нестабільність. З'явилось відчуття невпевненості у майбутньому, респонденти стали постійно перейматися за своє здоров'я та безпеку, турбуватися за своїх батьків, близьких, друзів. Вони вважають, що все це відбивається на їхній здатності концентруватися на навчанні та досягати ефективних академічних успіхів. *Обмеження доступу до різних видів ресурсів для навчання*: 72% опитаних визнали, що їм не вистачало ресурсів, необхідних для навчання (бібліотеки, лабораторії, комп'ютерні класи, відеоматеріали, онлайн-лекції) через тривоги, вимкнення світла, відсутність або погану якість інтер-

нету, що ускладнювало або зовсім не забезпечувало процес навчання. 69% респондентів вважають, що *фінансові труднощі* з'явилися у них через вимушене перебування за кордоном (погане знання мови країни перебування й втрату можливості «підробити»), скорочення доходів сім'ї, значні витрати на медичні препарати, що позначається на їхньому здоров'ї, життєвих умовах та можливостях отримання якісної освіти. *Соціальна ізоляція* позначилася на 65% опитуваних через карантин, тривоги, відсутність транспортного та мобільного зв'язку, відчуття самотності, відсутність підтримки, труднощі відвідування онлайн-консультацій з сімейним лікарем та ін. лікарями, що, на думку студентів, вплинуло на погіршення їхнього психологічного стану та самопочуття й збільшило ризик виникнення стресу.

Отримані результати доводять те, що важливим аспектом роботи викладача в умовах соціальної кризи є збереження як власних асертивних навичок, так і сприяння їхньому розвитку у студентів. На основі аналізу джерел з досліджуваної проблеми і даних опитування нами визначено такі чинники збереження та розвитку асертивності як особистісного ресурсу в умовах соціальної кризи: *навчання студентів продуктивним навичкам комунікації* – потрібно практикувати навички активного слухання, чіткого висловлювання почуттів, уміння слухати інших, встановлювати певні межі/кордони в спілкуванні для асертивної взаємодії з іншими людьми; *створення групи підтримки*, групові бесіди – відкрите спілкування з можливістю поділитися своїми думками, обмінятися досвідом, отримати консультацію, відчуття себе менш самотніми та отримати підтримку від ровесників у складний період життя; *самопідтримка* – важливо навчити студентів дбати про своє фізичне та емоційне благополуччя (фізична активність, здорове харчування, релаксація, медитація); *позитивне мислення* – пошук можливостей для особистого зростання та розвитку навіть у складних ситуаціях може допомогти зберегти оптимізм та енергію; *організація досліджень* – залучення студентів до дослідницької роботи, спрямованої на вивчення проблем, пов'язаних із соціальною кризою (їхні дослідження можуть призвести до нових ідей та рішень, що загалом сприятиме оптимізації навчального процесу, зменшенню стресу та тривоги); *професійна психологічна допомога* – потрібно рекомендувати студентам звертатися за допомогою/консультацією до психолога/психотерапевта, які зможуть надати необхідну підтримку; *поширення інформації* – важливо надавати студентам достовірну інформацію про поточну ситуацію, щоб допомогти їм зрозуміти її та проаналізувати, уникати поширення міфів та недостовірної інформації; *вправи на розвиток*

асертивності – спеціальні техніки та рольові ігри здатні покращити асертивні навички [3; 9; 10].

Висновки. Таким чином, соціальна криза в період пандемії та воєнного стану в Україні впливає на систему вищої освіти через зміни у фінансуванні освіти та вартості навчання, проблеми з доступом до інтернету, відсутність необхідного обладнання для навчання через окупацію територій, зруйновані міста, тривоги, використання дистанційних методів навчання, запровадження системи змішаного навчання, розвиток онлайн-курсів тощо. Серед чинників збереження та розвитку асертивності як особистісного ресурсу в умовах соціальної кризи нами виявлені такі: навчання студентів продуктивним навичкам комунікації; створення груп підтримки, проведення групових бесід; самопідтримка; позитивне мислення; організація досліджень; професійна психологічна допомога; щоденна практика асертивних навичок тощо. Доведено, що в період соціальної кризи асертивність стає особливо важливою, оскільки вона допомагає людям зберігати емоційний баланс, контроль над ситуацією, покращувати взаємини з іншими людьми, ефективно комунікувати, надавати підтримку та допомогу іншим людям у складних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виклики й досягнення: два роки повномасштабного вторгнення / МОН. 23.02.2024. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news> (дата звернення 5.03.24).
2. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.
3. Журавльова Л.П., Лучків В.З. Глобалізаційні процеси, асертивність та емпатійна суб'єктність особистості. *Психологія життєвого простору сучасної молоді*: збірка матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Рівне, 26–27 листопада 2021 р. Рівне: Волинські обереги, 2021. С. 8–10.
4. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Соціальна та особистісна мілітарна ідентичність українців в умовах війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Випуск 3. С. 28–34.
5. Ілляшенко С.М., Шипуліна Ю.С., Ілляшенко Н.С. Цифрова трансформація освітньої діяльності закладів вищої освіти України в умовах війни. Вища освіта за новими стандартами: виклики у контексті діджиталізації та інтеграції в міжнародний освітній простір: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., м. Харків, 10 травня 2022 р. Харків, 2022. С. 7–10.
6. Корняк В.С., Чередник Л.М., Діра Н.О. Змішане навчання в кризових умовах: особливості, ризики. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Випуск 50. Том 2. С. 192–196.
7. Марчук Л.М. Моделі формування асертивної поведінки. *Wloclawek, Republic of Poland*. May 28–29, 2021. С. 47–50.

8. Оцінка впливу війни на людей. *UNDP*. 2023. 12 червня. URL: <https://www.undp.org> (дата звернення: 29.02.2024).

9. Українська система вищої освіти в умовах воєнної агресії рф: проблеми й перспективи розвитку. *Національ-*

ний інститут стратегічних досліджень. 2022. 01.06. URL: <https://niss.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2024).

10. Якубенко Ю.Л., Сірко А.Ю. Сутність кризових явищ в Україні та напрями їх подолання. *Агросвіт*. 2021. № 24. С. 39–45.